

Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Με το περίφημο αποκαλούμενο Διάταγμα των Μεδιολάνων το 313, το οποίο ήταν αποτέλεσμα κοινής συμφωνίας μεταξύ Λικινίου και Μεγάλου Κωνσταντίνου κατέστη ο Χριστιανισμός ισότιμος με τις υπόλοιπες της αυτοκρατορίας θρησκείες¹. Το γεγονός αυτό γίνεται αφετηρία για τον σταδιακό εκχριστιανισμό των ρωμαϊκών πόλεων². Εμφανίζεται τώρα μια ελεύθερη Εκκλησία με δικαιώματα και στενά συνδεδεμένη με το κράτος και τον αυτοκράτορα, μια Εκκλησία η οποία πέρα από θρησκευτικούς σκοπούς εξυπηρετεί και τις πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής³.

Τα εκκλησιαστικά κτήρια δεν είναι πλέον ιδιωτικά ή κοινοτικά έργα, όπως συνέβαινε την υστερορωμαϊκή περίοδο με ένα πλήθος ανεκτών από την πολιτεία μυστηριακών λατρειών. Τα εκκλησιαστικά κτήρια αποβαίνουν κρατικά ιδρύματα και βρίσκονται στο ίδιο νομικό καθεστώς με τους ναούς της εθνικής θρησκείας, η οποία ήταν κυρίαρχη την εποχή εκείνη. Η επίσημη πλέον θέση της νέας θρησκείας μέσα στην αυτοκρατορία επιβάλλει μια επιβλητική μνημειακή μορφή στην αρχιτεκτονική, που προβάλλει θρησκευτικές και πολιτικές ιδέες⁴. Μέσα στο νέο αυτό θριαμβευτικό πνεύμα οι γνωστές αρχιτεκτονικές μορφές

¹ M. Anastos, The Edict of Milan, *Revue des Études Byzantines* 25(1967), σ.13-41. T. Christensen, The So-Called Edict of Milan, *Culture Medieval* 35 (1984), σ.129-175. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, Oxford 2000, αρ.66, σ.158-160. A. Cameron, Constantius and Constantine: An Exercise in Publicity, στο E. Hartley, J. Hawkess, M. Henig, Fr.Mee (εκδ.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, York 2006, σ.24-28. Βλ. και J. Elser, *Imperial Rome und Christian Triumph*, New York 1998.

² R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, σ.49κ.ε. B. Brenk, *Die Christianisierung der spätömischen Welt. Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit*, Wiesbaden 2003.

³ Βλ. A. Cameron, Constantine and the Peace of the Church', στο M. Mitchell, F. Young (εκδ.), *Cambridge History of Christianity*, I, Cambridge 2005, σ.538-551. H.A.Drake, *Constantine and the Bishops: the Politics of Intolerance*, Baltimore, London 2000.

⁴ V.Sussenbach, *Christuskult und kaiserliche Baupolitik bei Konstantin*, Bonn 1977. R. Stapleford, Constantinian, στο *Politics and the Atrium Church, Art and Architecture in the Service Politics* (εκδ. A.Henry), Cambridge Mass. 1978, σ.2-19. F.W. Deichmann, Entstehung des Kirchengebäudes, Zum Verhältnis von Zweck und Form in frühchristlichen Architektur (=Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten), Wiesbaden 1982, σ.35-46. Πρβλ. και

της εποχής αναμειγνύονται και προκύπτουν νέες αρχιτεκτονικές λύσεις. Αρχίζει έτσι μια νέα εποχή για την χριστιανική ναοδομία, που θα αλλάξει την μορφή των ρωμαϊκών πόλεων, και θα τις εκχριστιανίσει σταδιακά.

Ο χριστιανικός ναός προσλαμβάνει παράλληλα την εποχή αυτή νέο κοσμολογικό περιεχόμενο, που βασίζεται άμεσα στην αυτοκρατορική ιδεολογία. Το κτήριο δεν είναι απλώς τόπος συγκέντρωσης των πιστών, αλλά αντίτυπο του επουράνιου ναού του Θεού, της επουράνιας Ιερουσαλήμ, είναι *οίκος Θεού*, είναι *βασιλείος οίκος*, όπως για πρώτη φορά τον χαρακτηρίζει ο βιογράφος του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ο επίσκοπος της Καισαρείας της Παλαιστίνης Ευσέβιος, που είναι ο δημιουργός της νέας χριστιανικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η οποία θέλει τον αυτοκράτορα αντιπρόσωπο του Θεού στην γη. Τούτο συμβαίνει για πρώτη φορά στον λόγο που εκφώνησε ο επίσκοπος Ευσέβιος στα εγκαίνια της πρώτης μεγάλης εκκλησίας που κτίστηκε στην Ανατολή, μετά το Διάταγμα της Ανεξιθρησκείας, στην Τύρο του Λιβάνου το 317⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκειμένου να ισχυροποιήσει την νέα θρησκεία έδειξε ο αυτοκράτορας για ανάδειξη των ιερών χώρων της Παλαιστίνης⁶, όπου έδρασε ο Χριστός. Μετά τις πρώτες εκκλησίες που έκτισε ο αυτοκράτορας στην Ρώμη⁷, στρέφει την προσοχή του στους Αγίους Τόπους. Τούτο έγινε κατόπιν προτροπής της μητέρας του Ελένης, η οποία επισκέφτηκε την περιοχή για προσκύνημα πιθανότερα το 327. Έτσι αρχίζει ένα εντυπωσιακό οικοδομικό πρόγραμμα στην Αγία Γη στα τελευταία 10 χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου, το οποίο θα συνεχίσουν οι διάδοχοι του.

Λίγο πριν το 330 με διαταγή του αυτοκράτορα κτίζεται μια μικρή βασιλική κοντά στην Μαμβρή (*εικ. 1*)⁸. Στο χώρο, όπου υπήρχε η Δρυς, όπου κατά την Βίβλο (Γένεσις 18,1-33) ο Αβραάμ φιλοξένησε τους Τρεις Αγγέλους που του προφήτευσαν την γέννηση του Ισαάκ και οι οποίοι θεωρήθηκαν στην συνέχεια από τους πατέρες προτύπωση της Αγίας Τριάδας. Η αρχαία Δρυς, που ήταν ήδη από παλαιά αντικείμενο λατρείας, περικλειόταν από μεγάλο περίβολο. Τώρα αναδεικνύεται με την προσάρτηση στον περίβολο μιας βασιλικής. Ενδιαφέρον είναι εδώ ότι το μαρτύριο, δηλαδή ο περίβολος με το δένδρο, που ήταν το αντικείμενο λατρείας, και η βασιλική, ο χώρος, όπου συγκεντρώνονταν οι πιστοί για την θεία Λειτουργία, παρατίθενται. Δεν ταυτίζονται, όπως στον

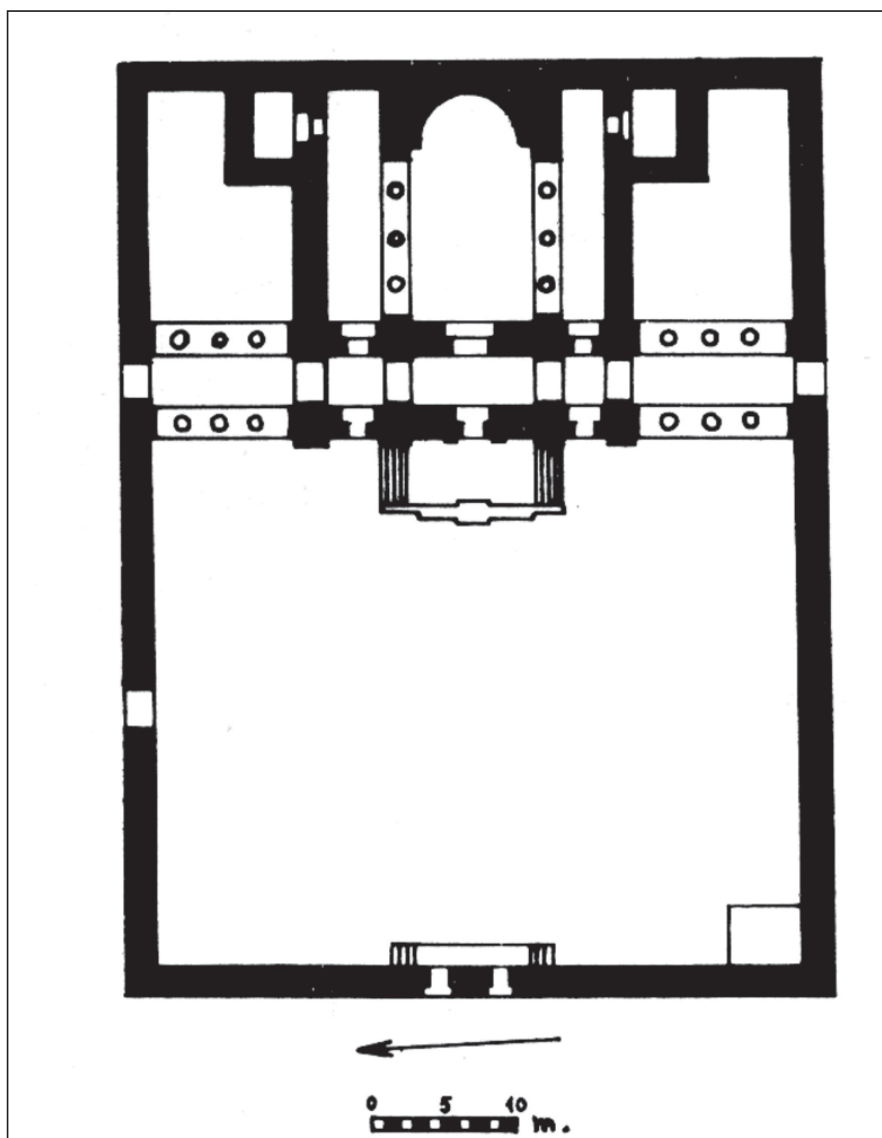
R. Krautheimer, *Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkeley-Los Angeles 1983. T.D. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, London 1993.

⁵ Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 10,10,14κ.ε. (έκδ. Schwartz,371-388). L. Voekl, *Die konstantinischen Kirchenbauten nach Eusebius, Rivista di archeologia cristiana* 2(1953), σ.57-58. R. Leeb, *Konstantin und Christus. Die Verchristlichung der imperialen Repräsentation unter Konstantin dem Großen als Spiegel seiner Kirchenpolitik und seines Selbstverständnisses als christlicher Kaiser*, Berlin-New York 1992. Βλ. και T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge Mas., London 1981.

⁶ J.W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London 1941, σ.1-35.

⁷ H. Brandenburg, *Die frühchristlichen Kirchen Roms von 4. bis zum 7. Jahrhundert. Der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Milano 2004, σ.16κ.ε. R.R. Holloway, *Constantine and Rome*, New Haven, London 2004, σ.57-86.

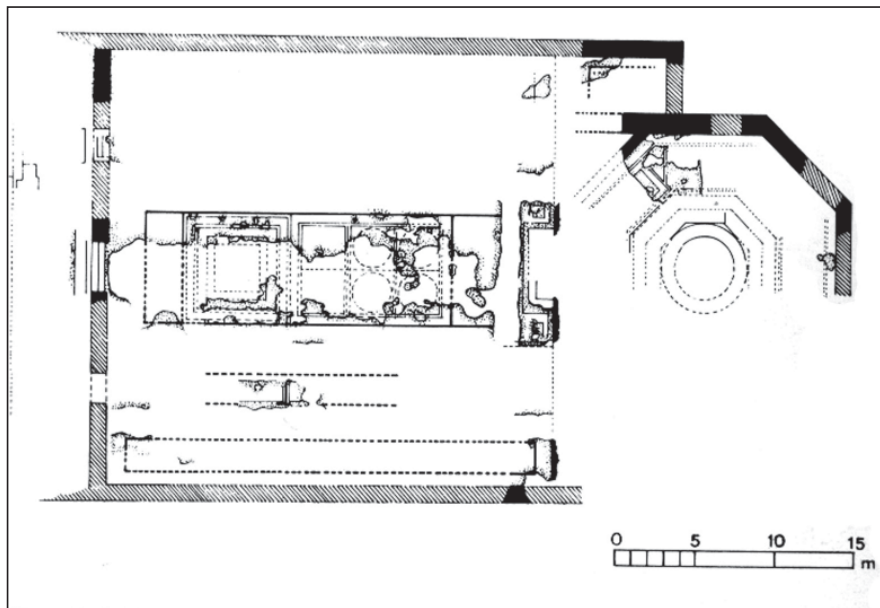
⁸ Ευσέβιος, *Βίος Κωνσταντίνου*, 3,51-53. E. Mader, *Mambre*, Freiburg 1957. A. Ovdiah, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970, αρ.135, σ.131-133, πίν.55. Krautheimer, *Ο. π.*, σ.75,82-83.

Εικ. 1. Αποκατάσταση του μαρτυρίου στη Δρυ Μαμβρή στην Παλαιστίνη.

Сл. 1. Реконструкција мартириума, Мамври у Палестини.

Άγιο Πέτρο στην Ρώμη, όπου ο τάφος του αποστόλου βρίσκεται κάτω από την αγία Τράπεζα. Το πρώτο αυτό κωνσταντινείο μνημείο στην Παλαιστίνη δεν ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακό και ο σχεδιασμός του αρκετά ακατάστατος. Από το μνημείο αυτό όμως σώζονται σήμερα ελάχιστα κατάλοιπα, που δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε σαφή εικόνα.

Εικ. 2. Κατάλοιπα της κωνσταντινείας Βασιλικής της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ.

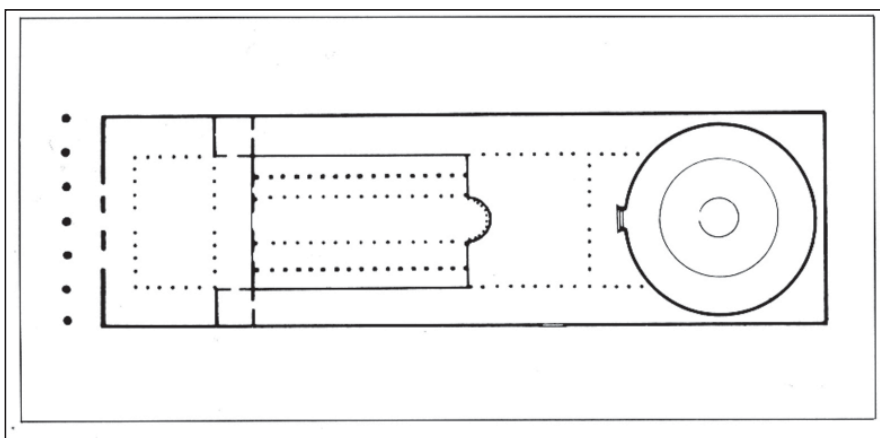
Сл. 2. Остаци Константинове Базилике Рођења у Витлајему.

Το μόνο μνημείο στους Αγίους Τόπους που διασώζει πολλά στοιχεία από την αρχική του μορφή και μας προσφέρει με πολύ ασφάλεια σαφή εικόνα του μεγέθους και της πολυτέλειας των πρώτων χριστιανικών ναών που κτίζει ο αυτοκράτορας με σκοπό να προωθήσει την νέα θρησκεία είναι ο ναός της Γεννήσεως στην Βηθλεέμ (εικ.2)⁹. Το μαρτύριο αυτό κτίστηκε πάνω στο σπήλαιο που γεννήθηκε ο Χριστός με την πρωτοβουλία της μητέρας του αυτοκράτορα, της αγίας Ελένης. Ήδη το 333 κάποιος προσκυνητής από την Γαλατία αναφέρει ότι είδε στην Βηθλεέμ «μια βασιλική που είχε κτιστεί κατά διαταγή του Κωνσταντίνου»¹⁰. Μάλλον τότε θα είχε ολοκληρωθεί το κτήριο, όχι όμως και ο διάκοσμός του. Ήταν μια μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική με τετράστω αίθριο. Στην ανατολική πλευρά της βασιλικής ήταν προσκολλημένο ένα οκτάγωνο υπερυψωμένο κατά τρεις βαθμίδες. Στο κέντρο του οκταγώνου υπήρχε πηγαδόστομο άνοιγμα, που επέτρεπε την θέα στο σπήλαιο της Γεννήσεως, στο οποίο για τον σκοπό αυτό είχε ανοιχθεί οπή. Το οκταγωνικό κτήριο θα φωτιζόταν πιθανώς από ένα άνοιγμα στην πυραμιδοειδή οροφή του. Και εδώ, αν και συνεχόμενα τα δύο κτήρια, διακρίνεται σαφώς το μαρτύριο που κάλυπτε το σπήλαιο από την βασιλική, όπου ετελείτο η θεία Λειτουργία.

Το μνημείο τον 6ο αιώνα μετασκευάζεται και με αυτή την μορφή σώζεται σήμερα. Ο χώρος του οκταγωνικού μαρτυρίου δεν ήταν πλέον επαρκής την εποχή εκείνη για την εύκολη διακίνηση των προσκυνητών, που είχαν εν τω

⁹ B. Bagatti, *Gli antichi edifice sacri di Betlemme*, Gerusalemme 1952. Ovadiah, *Ο. π.*, αρ.22a,b, πίν.73. Krautheimer, *Ο. π.*, σ.75-77.

¹⁰ P.D. Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Jerusalem 1955, αρ.96, 2.

Εικ. 3. Αποκατάσταση της Βασιλικής της Αναστάσεως και της Ροτόντας του Παναγιού Τάφου στα Ιεροσόλυμα.

Сл. 3. Реставрација Базилике Вакрсења и Ротонде Христовог Гроба у Јерусалиму.

μεταξύ αυξηθεί κατά πολύ. Έτσι κατεδαφίστηκε το οκταγωνικό κτίσμα και αντικαταστάθηκε με τρεις ημικυκλικές κόγχες ανά μία στην ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά του ανατολικού τμήματος της βασιλικής.

Η διάκριση του περίκεντρου μαρτυρίου από τον λατρευτικό χώρο της βασιλικής γίνεται σαφέστερη στο οικοδομικό συγκρότημα που έχτισε ο αυτοκράτορας στον Γολγοθά. Όταν η αγία Ελένη επισκέφτηκε τα Ιεροσόλυμα και βρήκε κατά την παράδοση τον Τιμίο Σταυρό¹¹ της έδειξαν ένα λαξευμένο στο βράχο τάφο και της είπαν ότι είναι ο χώρος, όπου τάφηκε και αναστήθηκε ο Χριστός¹², έπεισε τον γιο της να κτίσει ένα μαρτύριο. Αυτοκρατορική διαταγή έφτασε στον επίσκοπο της πόλης Μακάριο να κτίσει πάνω στον Γολγοθά μια βασιλική καλύτερη όλων. Η Βασιλική της Αναστάσεως (εικ.3)¹³ άρχισε να

¹¹ Την Εύρεση του Τιμίου Σταυρού αποδίδει στην αγία Ελένη ο επίσκοπος Μιλάνου Αμβρόσιος το 395. E.D: Hunt, *Holy Land Pilgrimage in Later Roman Empire A.D. 312-460*, Oxford 1982, σ.28-49. Για τις παραδόσεις της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού βλ. A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Paris 1961. S. Borgehammar, *How the Holy Cross was Found. From Event to Medieval Legend*, Stockholm 1991. J.W. Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of her Finding of the True Cross*, Leiden 1992. Για το θέμα της μη αναφοράς της Εύρεσης του Τιμίου Σταυρού από τον Ευσέβιο βλ. Z.Rubin, *The Church of the Holy Sepulchre and the Conflict between the Sees of Caesarea and Jerusalem*, *Jerusalem Cathedra* 2(1982), σ.79-105. A. Cameron, *Constantine and Christianity*, στο E. Hartley, J. Hawkess, M. Henig, Fr.Mee (εκδ.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, York 2006, σ.100.

¹² M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Stroud 1999.

¹³ Ovadiah, *Ο. π.*, αρ.65a,b, πίν.30. Krautheimer, *Ο. π.*, σ.77-83. E. Wistrand, *Konstantins Kirche am Heiligen Grab in Jerusalem nach den ältesten literarischen Zeugnissen*, Göteborg 1952. V.Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme. Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato*, Gerusalemme 1982. R. Ousterhout, *The Temple, the Sepulchre and the Martyrium of the Savior Gesta* 1990, σ.44-53. J.Krüger, *Die Grabeskirche zu Jerusalem. Geschichte – Gestalt – Bedeutung*, Regensburg 2000.,

κτιζεται το 326-327 και ολοκληρώθηκε το 336. Αρχιτέκτονες ήταν ο σύρος Ζηνόβιος και ο κωνσταντινουπολίτης Ευστάθιος και επήλθε έτσι συγκερασμός παλαιστινιακών και κωνσταντινουπολίτικων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Το μνημείο ήταν μια μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική. Για να κτισθεί ισοπεδώθηκε ο χώρος σε μεγάλη έκταση. Μεταξύ της βασιλικής και δημόσιου δρόμου υπήρχε ευρύχωρη αυλή. Πίσω από την βασιλική υπήρχε τετράστωο αίθριο που οδηγούσε στο κυκλικό μαρτύριο του Παναγίου Τάφου που κάλυπτε τον Γολγοθά με τον τάφο του Χριστού. Κατά τον Ευσέβιο τον τάφο περιέβαλαν δώδεκα κίονες, ισάριθμοι με τους αποστόλους, που καθένας έφερε πάνω ασημένιο κρατήρα. Ολόκληρο το στρογγυλό κτήριο καλυπτόταν με ημισφαιρικό θόλο. Η Ροτότα όμως του Παναγίου Τάφου δεν έγινε συγχρόνως με την Βασιλική της Αναστάσεως, προστέθηκε λίγο αργότερα, μεταξύ του 340-359. Ελάχιστα όμως κατάλοιπα έχουν αποκαλυφθεί από τα κωνσταντίνεια κτήρια στον Γολγοθά. Το σημερινό μνημείο είναι έργο των Σταυροφόρων του 12ου αιώνα. Μια ιδέα για τα παλαιοχριστιανικά μνημεία μπορούμε να πάρουμε από απεικονίσεις και μνημεία που πιστεύεται ότι τα μιμούνται.

Στο όρος των Ελαιών η αγία Ελένη έκτισε μια μικρότερη τρίκλιτη βασιλική (εικ. 4) στο σημείο που αναλήφθηκε ο Χριστός¹⁴, την οποία αναφέρει ήδη το 333 κάποιος προσκυνητής από την Γαλατία¹⁵.

Εντονότερη ήταν η οικοδομική δραστηριότητα του αυτοκράτορα στην νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Η απόφαση για την μεταφορά της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας στον Βόσπορο, στην θέση του αρχαίου Βυζαντίου, λήφθηκε τον Σεπτέμβριο του 324 αμέσως μετά την ήττα του Λικινίου στην Χρυσούπολη της Βιθυνίας¹⁶. Το 325 αρχίζουν τα μεγάλα έργα στην νέα πρωτεύουσα. Το 328 ο αυτοκράτορας αποφασίζει να κτίσει τα νέα τείχη, που διεύρυναν τον περίβολο της αρχαίας πόλης του Βυζαντίου (εικ. 5). Τον ίδιο χρόνο ολοκληρώνεται ο Ιππόδρομος που είχε αρχίσει να χτίζεται από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και τα Λουτρά του Ζευξίππου μεταξύ του Ιπποδρόμου και του Μεγάλου Παλατίου, στα νότια του Αυγουσταίου,¹⁷ και υψώνεται η στήλη από πορφυρίτη λίθο στο Φόρουμ του Κωνσταντίνου (εικ. 6)¹⁸. Το 326 σύμφωνα με το Πασχάλιο Χρονικό θεμελιώνεται και ο ναός της Αγίας Σοφίας, η οποία όμως ολοκληρώθηκε το 360¹⁹. Την 11η Μαΐου του 330 γίνονται τα εγκαίνια της νέας πόλης, που ονομάστηκε Κωνσταντινούπολη χωρίς βέβαια να έχει ολοκληρωθεί η οικοδομική δραστηριότητα²⁰. Ο Κωνσταντίνος δεν φαίνεται

¹⁴ Ovadiah, *Ο. π.*, αρ.71, πίν.33. H. Vincent, L'Eléona, sanctuaire primitif de l'Ascension, *Révue Biblique* 64(1957), σ.48-71.

¹⁵ Baldi, *Ο. π.*, αρ.607.1.

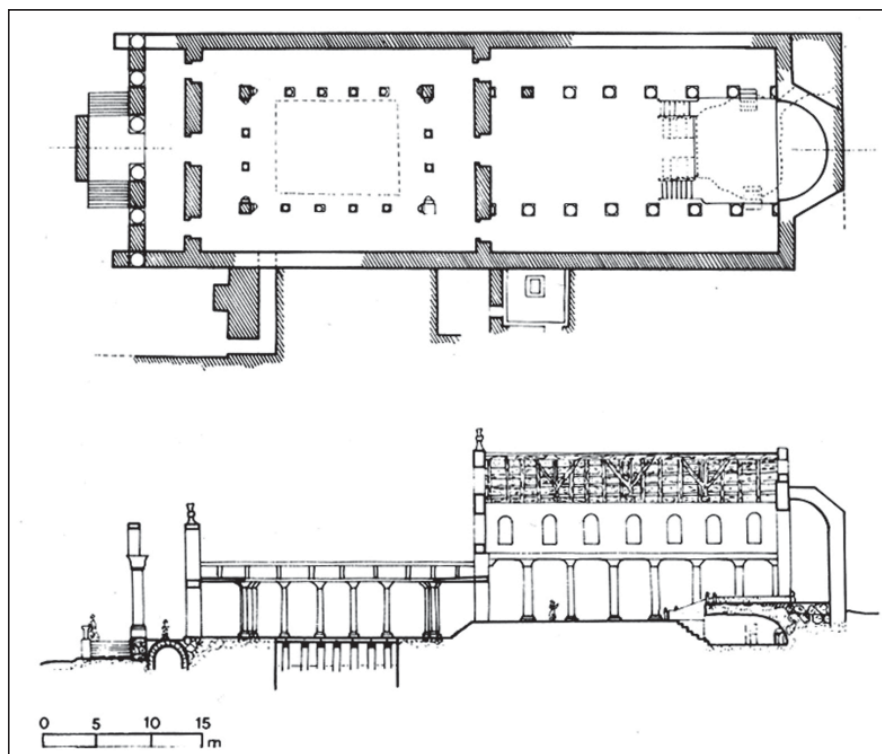
¹⁶ L. Bréhier, Constantin et la fondation de Constantinople, *Revue Historique* 110(1915), σ.245-246. G. Dagron, *Η γέννηση μιάς πρωτεύουσας*, Αθήνα 2000, σ.34.

¹⁷ St. Casson, D. Talbot Rice, *Second Report upon the Excavations carried out in and near the Hippodrome of C'ple in 1928*, London 1929, σ.5-21. W.Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Würzburg 1977, σ.51,232. C.Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959, σ.37κ.ε.

¹⁸ Dagron, *Ο. π.*, σ.37.

¹⁹ *Πασχάλιον Χρονικόν*, (έκδ. L.Dindorf, Bonn 1832), σ.527-529. Bauer, *Ο. π.*, σ.149.

²⁰ Dagron, *Ο. π.*, σ.37-39. S.Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge 2004, σ.17.

Εικ. 4. Κάτοψη και τομή της Βασιλικής της Αναλήψεως στα Ιεροσόλυμα.

Сл. 4. Основа и пресек Базилике Вознесења у Јерусалиму.

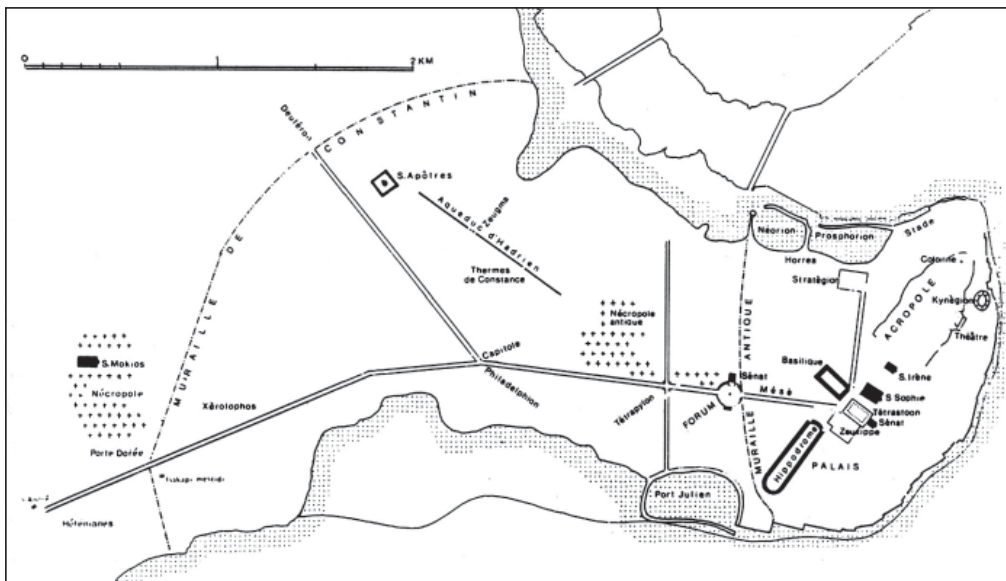
να είχε σχεδιάσει να καταστήσει το Βυζάντιο χριστιανική πρωτεύουσα. Η χριστιανική πρωτεύουσα της Ανατολής είναι η Ιερουσαλήμ, όπου έδρασε ο Χριστός, και εκεί εφαρμόζει ένα εντυπωσιακό καθαρά χριστιανικό οικοδομικό πρόγραμμα, που η Κωνσταντινούπολη θα το γνωρίσει την εποχή του Ιουστινιανού (527-565). Έτσι εξηγείται ο υποτονικός και γενικόλογος τρόπος αφήγησης του εκκλησιαστικού ιστορικού Ευσεβίου για τα κωνσταντινεία χριστιανικά κτίσματα της Κωνσταντινούπολης. Το βάρος του αυτοκράτορα επικεντρώνεται στην οικοδόμηση δημοσίων κτηρίων²¹.

Το τολμηρό οικοδομικό πρόγραμμα της Κωνσταντινούπολης απαιτούσε πολλά χρήματα. Ο ιστορικός Σωζομενός²² μιλά για νέο φόρο που επιβλήθηκε για να χρηματοδοτηθεί η κατασκευή και η διακόσμηση των μνημείων, καθώς επίσης και η δωρεάν διανομή τροφίμων στους πολίτες της νέας πόλης για να προσελκύσει κατοίκους. Ο Ιουλιανός²³ λέει ότι για το κτίσιμο της

²¹ Dagron, *Ο. π.*, σ.442-444. Πρβλ. P. Speck, *Urbs quam Deo donavimus. Konstantins des Großen Konzept für Konstantinopel*, *Boreas* 18(1995), σ.143-173.

²² Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, II,3,5 (εκδ. J Bidez, G.C. Hansen, *GCS*, Berlin 1960). Dagron, *Ο. π.*, σ.39.

²³ Ιουλιανός, *Εις Κωνσταντῖνον*, 6, σ.18 (εκδ. J. Bidez, Paris 1960). Dagron, *Ο. π.*, σ.39-40.

Εικ.5. Η Κωνσταντινούπολη την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου κατά τον C. Mango.

Сл. 5. Константинополь у време Константина Великог, према Ц. Манго.

Κωνσταντινούπολης ο Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε το θησαυρό που άφησε ο Λικίνιος, στον οποίο θα πρέπει να προστεθεί η περιουσία των ειδωλολατρικών ναών που δημεύθηκε, όπως και διάφοροι φόροι που εισπράττονταν από τις πόλεις. Τα χρήματα που απαιτούντο ήταν πολλά και προκλήθηκε νομισματική κρίση. Μερικά μάλιστα νομισματοκοπεία έκλεισαν προσωρινά²⁴.

Εκτός των τεράστιων οικονομικών προβλημάτων και το δημογραφικό πρόβλημα της Κωνσταντινούπολης στην αρχή ήταν μεγάλο και λίγο έλειψε να μην πραγματοποιηθεί το μεγαλόπνοο σχέδιο του αυτοκράτορα για μία πολυάνθρωπη πόλη²⁵. Ο Κωνσταντίνος όμως κατόρθωσε να κερδίσει το παράτολμο στοίχημα και δημιούργησε την πρώτη μεγάλη πόλη του Μεσαίωνα. Ήταν πράγματι ένα παράτολμο στοίχημα η ίδρυση της νέας μεγάλης πόλης, αφού τα τείχη κτίστηκαν πριν από τα σπίτια και τα σπίτια προηγήθηκαν των κατοίκων τους. Αυτή την ιδιαιτερότητα υπογραμμίζουν πολλοί συγγραφείς με απορία. Γιατί ο αυτοκράτορας με τις μεγάλες φιλοδοξίες του σχεδίασε μια πολύ μεγάλη πόλη χωρίς να υπάρχουν οι απαιτούμενοι κάτοικοι. Το εμβάδόν της πόλης που σχεδίασε ο Κωνσταντίνος ξεπερνούσε κατά τρεισήμισι φορές το εμβάδόν του προϋπάρχοντος αρχαίου Βυζαντίου²⁶. Για την κατασκευή της νέας πόλης έγινε πραγματική επιστράτευση εργατών και αρχιτεκτόνων από ολόκληρη την αυτοκρατορία. Δύο νόμοι του Κωνσταντίνου δείχνουν ότι ο αυτοκράτορας

²⁴ J. Maurice, *Nomismatique constantinienne*, Paris 1908-1912, I, σ. XIV-XV, CLIV.

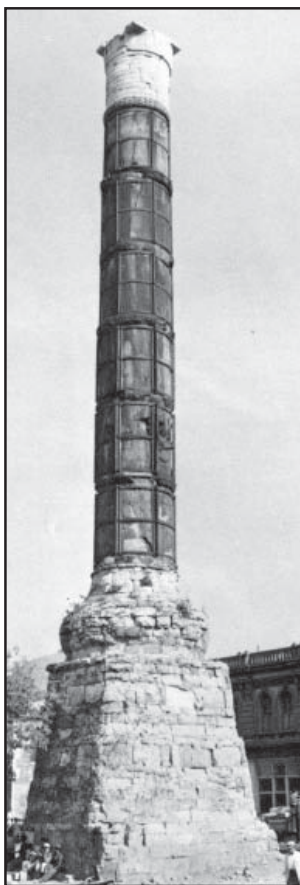
²⁵ Dagron, *Ο. π.*, σ.40,54,103,593-594. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIe siècles)*, (Travaux et Memoires, Monographies 2), Paris 1984, σ.24.

²⁶ R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1964², σ.26-31.

προσπάθησε να δαμάσει τους αρχιτέκτονες με φορολογικές κυρίως ελαφρύνσεις.

Οι πηγές αποδίδουν την κατασκευή των σημαντικότερων δημόσιων κτηρίων της νέας πρωτεύουσας στον Κωνσταντίνο για να περιγράψουν την δημιουργία, ήδη από την εποχή της κωνσταντινειακής δραστηριότητας, ενός πολιτικού χώρου με συνοχή και πληρότητα που ταιριάζει στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αλλά και σε μια πρωτεύουσα που είναι από την γέννηση της χριστιανική. Μια πόλη που επιδιώκει να μιμηθεί την παλαιά πρωτεύουσα και να προβληθεί ως διάδοχος της²⁷. Στον αυτοκράτορα αποδίδονται ο νέος περίβολος των χερσαίων τειχών και οι επισκευές των θαλασσίων. Η διαμόρφωση και ο εξωραϊσμός ολόκληρης της πόλης. Το στρογγυλό Φόρουμ του Κωνσταντίνου, με σύμβολο την στήλη από πορφυρίτη λίθο, κάτω από την οποία είχε θαφτεί το παλλάδιο της Παλαιάς Ρώμης, και πάνω έστεκε το άγαλμα του αυτοκράτορα, το οποίο στην πραγματικότητα πιθανότατα ήταν παλαιότερο άγαλμα του θεού Απόλλωνα που μετονομάστηκε σε άγαλμα του Κωνσταντίνου²⁸. Οι τέσσερις μεγάλοι λεωφόροι με στοές, που

Εικ. 6. Κίον του Μ. Κωνσταντίνου στο Φόρουμ.

Сл. 6. Стубб Константина Великог на Форуму.

Εικ. 7. Κατάλοιπα του τετράστου του Μιλίου.

Сл. 7. Остаци тетрастона у Милиону

²⁷ Dagron, *Ο. π.*, σ.41-42.

²⁸ Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 319-320 (έκδ. L. Dondorf, Bonn 1831). Janin, *Constantinople byzantine*, σ.77-80. Müller-Wiener, *Ο. π.*, σ.254-257. C. Mango, *Constantine's Column*, στο = *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993, III, σ.1-6., E.La Rocca, *Constantino il Grande*, Macerata 1993, II, σ.557κ.ε. F.A. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*, Mainz 1996, σ.173-178. Dagron, *Ο. π.*,σ.43-48. R.Leeb, *Konstantin und Christus*.

διασταυρώνονταν σε ένα τετράπυλο, το *Χαλκούν Τετράπυλον*²⁹, στεγασμένο με θόλο. Ανάλογη μορφή είχε και το Μίλιον (εικ.7), στην αρχή της Μέσης, εμπροσθεν του Αυγουσταίου, το νέο κέντρο της αυτοκρατορίας, από όπου ξεκινούσε το μέτρο των χιλιομετρικών αποστάσεων, όπως συνέβαινε και στην Παλαιά Ρώμη³⁰. Το κτήριο του Μιλίου επέστεφαν τα αγάλματα της Τύχης και του Κωνσταντίνου με την μητέρα του Ελένη με τον σταυρό μεταξύ τους. Οι δύο λεωφόροι αποτελούσαν τους κύριους οδικούς άξονες της πόλης, από όπου διακλαδίζονταν όλοι οι μικρότεροι δρόμοι³¹. Το Μέγα Παλάτιον, η έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας³², και η Σύγκλητος³³ στην βόρεια πλευρά του Φόρουμ. Ο Ιππόδρομος³⁴ που αναμορφώθηκε για να μοιάζει στον ιππόδρομο της Ρώμης με την προσθήκη του αυτοκρατορικού καθίσματος και ενός διαδρόμου που επέτρεπε την απευθείας επικοινωνία με το παλάτι, την επικοινωνία ενός λαϊκού θεσμού με τον αυτοκρατορικό. Το Στρατηγείον³⁵, κέντρο της στρατιωτικής διοίκησης, κοντά στην Ακρόπολη, στο οποίο οδηγούσε η λεωφόρος που ξεκινούσε από την βόρεια πλευρά του Μιλίου. Το Αυγουσταίον³⁶, κέντρο της πολιτικής και εμπορικής ζωής της πόλης, η μεγάλη τετράστωη πλατεία μπροστά από τα ανάκτορα, που ονομάστηκε έτσι από το άγαλμα της μητέρας του αυτοκράτορα, της αυγούστας Ελένης. Το Φιλαδέλφειον³⁷, στα δυτικά του Φόρουμ του Κωνσταντίνου, πάνω στην Μέση με τα αγάλματα της οικογένειας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η Βασιλική³⁸, μια ορθογώνια περίστυλη πλατεία στα βόρεια

Die Verchristlichung der imperialen Repräsentation unter Konstantin dem Großen als Spiegel seiner Kirchenpolitik und seines Selbstverständnisses als christlicher Kaiser, Berlin-New York 1992, σ.12-17.

²⁹ Mango, *Le développement*, σ.31-33.

³⁰ R. Guiland, *La Milion*, *Ελληνικά* 16(1958-1959), σ.91-94. Müller-Wiener, *Ο. π.*, σ.216-218. Mango, *Le développement*, σ.26-27. Ο ίδιος, *The Brazen House*, σ.47-48, 78-81. Bauer, *Ο. π.*, σ.151. N. Firalti, T.Ergil, *The „Milion“ Sounding*, *Istanbul Arkeologi Müzerleri Yilligi*, 15-16(1969), σ.199-212.

³¹ A. Berger, *Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel*, *Istanbuler Mitteilungen* 47(1997), σ.349-414. Ο ίδιος, *Streets and Public Spaces in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 54(2000), σ.161-172.

³² J. Ebersolt, *Le grand palais de Constantinople et le livre des Cérémonies*, Paris 1910. E.Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel*, Berlin-Leipzig 1934, σ.35κ.ε. Müller-Wiener, *Ο. π.*, σ.229.

³³ Mango, *Le développement*, σ.26. A.Berger, *Die Senate von Konstantinopel*, *Boreas*, 18(1995), σ.131-142. Bauer, *Ο. π.*, σ.167-186. Για την σημασία της Συγκλήτου στην νέα πρωτεύουσα βλ. Dagron, *Ο. π.*, σ.137κ.ε.

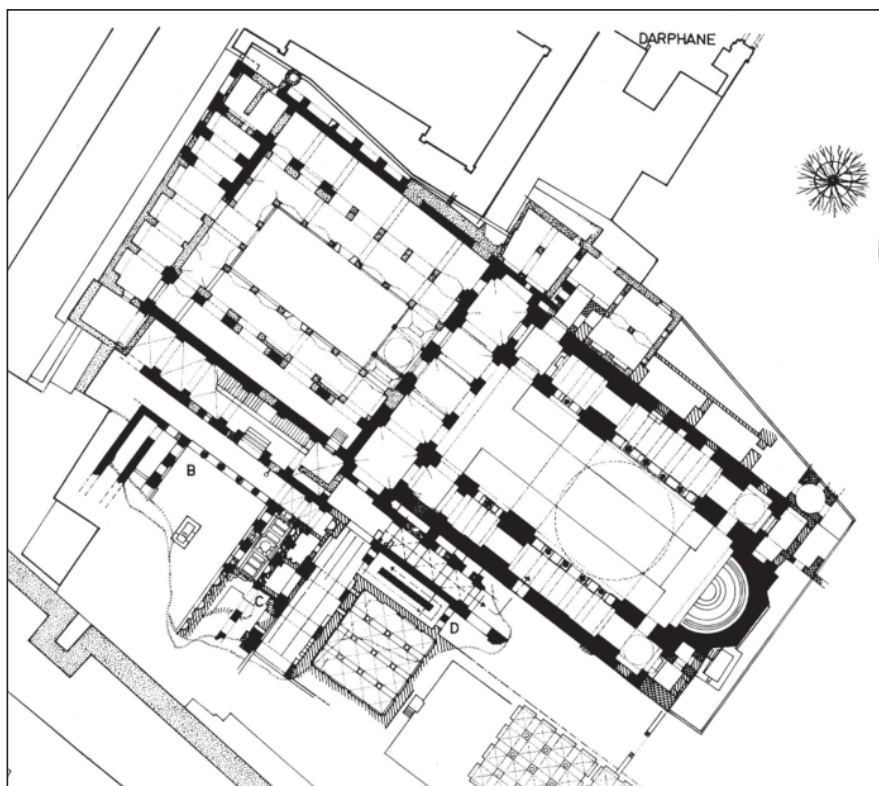
³⁴ Müller-Wiener, *Ο. π.*, σ.64-65. Dagron, *Ο. π.*, σ.346-348. R. Guiland, *Études de topographie de Constantinople byzantine*, Berlin-Amsterdam 1969, I, σ.462-498, 499-508.

³⁵ Guiland, *Ο. π.*, σ.55-56. Janin, *Ο. π.*, σ.13, 17, 41, 94, 431-432. Mango, *Le développement*, σ.19, 43, 57. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, (Ποικίλα Βυζαντινά 8), Bonn 1988, σ.408. Bassett, *Ο. π.*, σ.26.

³⁶ Mango, *The Brazen House*, σ.42-47. Guiland, *Ο. π.*, σ.40-54. A. Berger, *Die Altstadt von Byzanz in der vorjustinianischen Zeit*, *Varia II* (Ποικίλα Βυζαντινά, 6), Bonn 1987, σ.15-28. Bauer, *Ο. π.*, σ.148-167. C. Mango, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, *Dumbarton Oaks Papers* 54(2000), σ.177-178, 187-188.

³⁷ Bauer, *Ο. π.*, σ.229-233. Mango, *Le développement*, σ.28-30. Müller-Wiener, *Ο. π.*, σ.267. Berger, *Untersuchungen*, σ.330.

³⁸ Mango, *Le développement*, σ.26. P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, (Byz. Archiv 14), München 1974, σ.92-107. Bassett, *Ο. π.*, σ.24. Mango, *The Brazen House*, σ.44. Bauer, *Ο. π.*, σ.151.

Εικ. 8. Ναός της Αγίας Ειρήνης, 4ος, 6ος αιώνας

Сл. 8. Храм Свете Ирене, 4-6. век.

του Μιλίου, όπου υπήρχαν σημαντικά δημόσια κτήρια, η δημόσια βιβλιοθήκη, το πανεπιστήμιο, το δικαστήριο καθώς και δύο εθνικοί ναοί, ο ένας αφιερωμένος στην Ρέα-Κυβέλη και ο άλλος στην Τύχη-Fortuna. Βρισκόταν στην θέση που την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ (527-565) κατέλαβε η Βασιλική Στέρνα (Yerebatan-Zisterna). Κοντά στο Φιλαδέλφιο κτίστηκε ένας ακόμα ναός αφιερωμένος στην ρωμαϊκή τριάδα θεών προστατών της αυτοκρατορίας, τον Δία, την Ήρα και την Αθηνά, το Καπιτώλιο³⁹, σύμβολο του ρωμαϊκού χαρακτήρα που ήθελε ο αυτοκράτορας να προσδώσει στην νέα πρωτεύουσα.

Οι χριστιανικοί ναοί, που θα προσδιόριζαν τον νέο θρησκευτικό προορισμό της νέας πρωτεύουσας δεν φαίνεται να ήταν πολλοί. Οι περισσότεροι που ήταν αφιερωμένοι σε τοπικούς μάρτυρες αποδίδονται σε πρωτοβουλία της μητέρας του Κωνσταντίνου από μεταγενέστερες πηγές και βρίσκονταν εκτός των τειχών, όπως του Αγίου Μωκίου⁴⁰. Με ασφάλεια αποδίδονται στον αυτοκράτο-

³⁹ Mango, *Le développement*, σ.30. Bauer, *Ο. π.*, σ.230-232. Berger, *Untersuchungen*, σ.333-307. Bassett, *Ο. π.*, σ.31. Mango, *The Triumphal Way*, σ.177.

⁴⁰ R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, I: Le Siège de Constantinople et le patriarcat œuménique, 3: Églises et monastères et monastères*, Paris 1969, σ.358. G. Dagron, *Constantinople imaginaire, Études sur le recueil des Patria*, Paris 1984, σ.91-93. Barnes, *Constantine and Eusebius*, σ.222.

ρα⁴¹: η τρίκλιτη βασιλική της Αγίας Ειρήνης (εικ.8), ο πρώτος καθεδρικός ναός της Νέας Ρώμης⁴², που εγκαινιάστηκε το 337, και η σταυρόσχημη βασιλική των Αγίων Αποστόλων (εικ.9), η οποία υπήρξε το μαυσωλείο του αυτοκράτορα⁴³, το οποίο κτίστηκε μέσα στα τείχη, όπως και εκείνο του Αυγούστου στην Ρώμη⁴⁴. Μνημείο που αποσκοπούσε στην προβολή της νέας και κυρίαρχης θέσης του αυτοκράτορα μέσα στην διαμορφούμενη νέα θρησκευτική πραγματικότητα⁴⁵. Από τα μνημεία όμως αυτά ελάχιστα κατάλοιπα έχουν απομείνει.

Έντονη είναι η προσπάθεια στους συγγραφείς να συσχετίσουν την τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης με αυτήν της Ρώμης για να δείξουν ότι η Κωνσταντινούπολη, όπως η Ρώμη, προορίζεται να γίνει το κέντρο του κόσμου. Εκτός αυτού στις περιγραφές της πόλης διαφαίνεται η τάση να παρουσιασθεί η νέα πρωτεύουσα ως μουσείο της Ανατολής. Στους δρόμους και στις πλατείες της εκτίθενται τα πιο ιερά αγάλματα ή αντικείμενα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως το άγαλμα του Πύθιου Απόλλωνα, οι Μούσες του Ελικώνα, ο τρίποδας των Δελφών, το άγαλμα του Πάνα κ. ά. Τα αντικείμενα αυτά δεν χλευάζονται, όπως βεβαιώνει ο Ευσέβιος και ο Σωζομενός, αλλά προβάλλονται για να δηλωθεί ότι η Ρώμη της Ανατολής κληρονομεί την δόξα και τα πλούτη του Ελληνισμού⁴⁶.

Γενικά η Κωνσταντινούπολη την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου που επιδιώκει να προβληθεί ως η νέα έδρα της αυτοκρατορικής εξουσίας με το πλήθος των επιβλητικών δημοσίων κτηρίων, έχει έντονο ακόμα το εθνικό στοιχείο το οποίο ο αυτοκράτορας ενίσχυσε με την οικοδόμηση και νέων εθνικών ναών⁴⁷. Οι λίγοι χριστιανικοί ναοί και σε μεγάλη μεταξύ τους απόσταση δεν αρκούσαν να προσδώσουν ικανοποιητικό χριστιανικό χαρακτήρα στην νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας⁴⁸. Τούτο εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της πολιτικής του αυτοκράτορα να κρατά ίσες αποστάσεις μεταξύ των διαφόρων θρησκειών ή θρησκευτικών ομάδων⁴⁹ και στην επίγνωση της πραγματικότητας ότι η νέα θρησκεία δεν αριθμούσε ακόμα μεγάλο αριθμό πιστών στην

⁴¹ Dagron, *Ο. π.*, σ.446κ.ε. Mango, *Le développement*, σ.35.

⁴² V. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*, (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 18), Tübingen 1977.

⁴³ R. Krautheimer, Zu Konstantins Apostelkirche in Konstantinopl, *Mullus.Festschrift Theodor Klauser, Jahrbuch für Antike und Christentum*, Suppl. I, Münster i.W. 1964, σ.224-229. C.Mango, Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics, *Byzantinische Zeitschrift* 83(1990), σ.51-61. Leeb, *Konstantin und Christus*, σ.93-120

⁴⁴ Bassett, *Ο. π.*, σ.32.

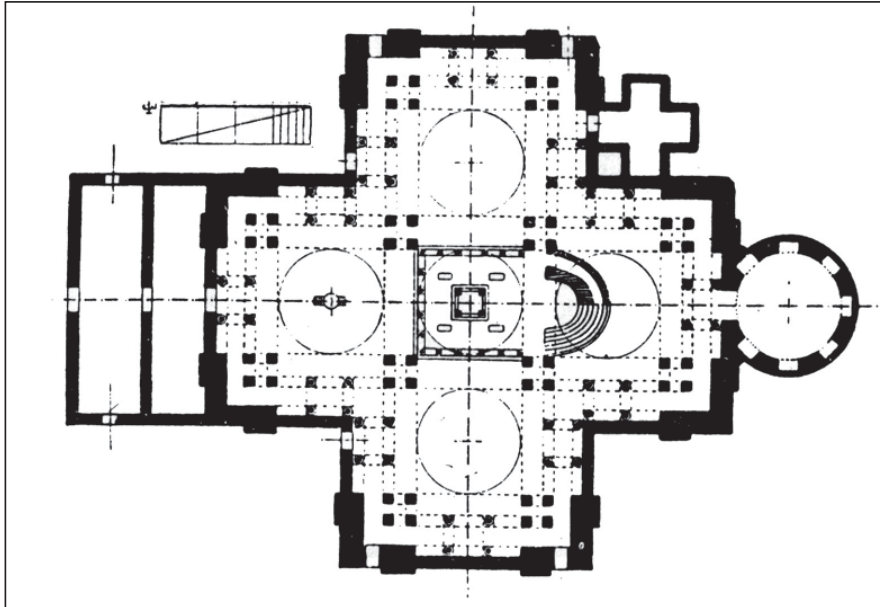
⁴⁵ O. Weinreich, *Triskaidekatische Studien*, Gießen 1916. A. Kaniuth, *Die Beisetzung Konstantins des Großen. Untersuchungen zur religiösen Haltung des Kaisers*, (Breslauer Historischen Forschungen 18), Breslau 1941. Mango, Constantine's Mausoleum, σ.51-61.

⁴⁶ Bassett, *Ο. π.*, σ.37κ.ε. Για τα αρχαία αγάλματα που διακόσμησαν την Πόλη βλ. Η ίδια, *Paene omnium urbium nuditate: The Reuse of Antiquities in Constantinople, Fourth through Sixth Centuries*, Bryn Mawer College 1985. S.Guberti Bassett, The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers* 45(1991), σ.87-96.

⁴⁷ Πρβλ. Cameron, Constantine and Christianity, σ.101. Barnes, *Constantine and Eusebius*, σ.273.

⁴⁸ Dagron, *Ο. π.*, σ.456. Bassett, *Ο. π.*, σ.34-35.

⁴⁹ Βλ. σχετικά H.A.Drake, *Constantine and the Bishops*, Baltimore 2000. J.Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the fourth Century*, Oxford 2000.

Εικ. 9. Προτεινόμενη αποκατάσταση του ναού των Αγίων Αποστόλων, 4ος, 6ος αιώνας.

Сл. 9. Предложена реконструкция храма Светих Апостола, 4-6. век.

Κωνσταντινούπολη και μάλιστα μεταξύ της άρχουσας τάξης, που ήταν προσηλωμένη στην παλαιά ρωμαϊκή παράδοση, την οποία ο αυτοκράτορας ακολουθεί και επιδιώκει με κάθε τρόπο να αναδείξει στην νέα πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός, ότι σε ολόκληρη την αυτοκρατορία τα παλαιά παγανιστικά ιερά βρίσκονται σε πλήρη λειτουργία και παράλληλα κτίζονται νέα μαζί με λίγους σχετικά χριστιανικούς ναούς. Αν και ο Ευσέβιος λέγει ότι ο Κωνσταντίνος διέλυσε μερικά παγανιστικά ιερά και απομάκρυνε τα αγάλματα τους, αυτή η εικονοκλαστική μανία φαίνεται να διευρύνεται αρκετά αργότερα και ο εκχριστιανισμός της Αυτοκρατορίας άργησε αρκετά⁵⁰.

Αντίθετα από ότι συμβαίνει στην νέα πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, στην Ιερουσαλήμ, την κοιτίδα της νέας θρησκείας, ο χριστιανικός της χαρακτήρας εξάρθηκε με ιδιαίτερα επιβλητικούς ναούς-μαρτύρια με σκοπό να αναδείξει τους ιερούς χώρους της νέας θρησκείας και να τους καθιερώσει⁵¹. Με τον τρόπο αυτό υπογράμμισε τον σημαίνοντα ρόλο που έμελλε να διαδραματίσει η νέα θρησκεία του Ναζωραίου που ξεκίνησε από τους Αγίους Τόπους, όπου από πολύ ενωρίς δημιουργήθηκαν πολυπληθείς χριστιανικές κοινότητες.

⁵⁰ Ευσέβιος, *ό.π.*, 3,54-58. E. Sauer, *The Archaeology of Religious Halted*, Stroud 2003. Πρβλ. M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome, I, A History*, Cambridge 1998, σ.382-383,384,384-386,387. M. Herig, *Religious Diversity in Constantine's Empire*, στο E. Hartley, J. Hawkes, M. Henig, Fr. Mee (εκδ.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor*, York 2006, σ.86.

⁵¹ Πρβλ. Bassett, *Ο. π.*, σ.34.

Νиколаос Гиолес

ГРАДИТЕЉСТВО КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГ НА ИСТОКУ

На почетку своје владавине, Миланским едиктом из 313. године, Константин је са отвореним симпатијама признао хришћанство и дао му званично место у држави. Својим речима и делом, он је у наредним годинама свог живота установио Цркву као доминантну верску силу у оквиру Римског царства. Црква и Империја тесно су се повезале, а политичка и друштвена позиција Цркве радикално се променила. Црква је постала службени орган уско повезан са царском администрацијом и политичком влашћу.

Након коначног пораза његовог сувладара Лицинијуса 324. године, Константин је постао једини владар у Римском царству. Овај догађај имао је велики значај и за урбану историју римског света. Два месеца након победе, император је основао град који ће постати познат као Константинопољ. Са свим својим погодностима, Константинопољ је, међутим, био град без премца. Он је бивао осмишљен кроз традиције касно-римског урбаног дизајна и истовремено је учествовао у развоју овог стила. Грађевине намењене комерцијалним, грађанским и религијским активностима стајале су једна поред друге, задовољавајући различите потребе римског градског живота.

Покровитељство над религијским објектима и њихов распоред чини се да одражавају слично подељени сензибилитет. С једне стране, царева подршка оваквим институцијама наставила је традицију царског патроната, стару као и сама империја. С друге стране, избор институција и њихово постављање у граду представљали су одступање од тих истих традиција. Почев са Августом, узвишена дужност свих императора била је да градовима завештају верске објекте. Константин није представљао никакав изузетак, па су најмање четири институције повезане са његовом изградњом овог града: покровитељски храмови у Базилици, Капитол, и само једна Црква свете Ирине. Заједно са Капитолом, храмови посвећени Тике-Фортуни и Реи-Сибилли представљали су традиционални тип римског државног верског партоната, јер су оба била посвећена божанствима повезаним са божанском природом државе. Без преседана је, међутим, увођење хришћанске верске грађевине, Цркве свете Ирине, у ову комбинацију.

Мада се Константин показао као активни покровитељ изградње цркава у градовима као што су Рим, Витлејем и Јерусалим, његово грађење хришћанских објеката у овим центрима суштински се разликовало од градње у Константинопољу. У сваком од ових места, изградња цркава подразумевала је градњу у утемељеном урбаном центру са јаким историјским идентитетом. Ова околност значила је да подизање цркве не одговара само потребама хришћанског култа, већ и специфичној историји самог места и неопходности да се хришћански идентитет установи у оквирима претходно постојеће структуре. У Јерусалиму је изградња Цркве светог гроба на локалитету где се претпостављало да је Христ сахрањен и васкрсао била једна у низу грађевинских подухвата осмишљених да обележе света места у хришћанској историји и на тај начин регион претворе у светилиште.

Сваки од ових подухвата третирао је хришћанску грађевину као посебну одредбену активност чији је циљ био да преобликује урбану средину а тиме и грађанско осећање. Насупрот томе, изградња Цркве свете Ирине била је део много шире грађевинарске кампање која је истовремено обухватала и подизање и декорацију паганских храмова. Овај пројект је, као такав, био јединствен по томе што је установљавао хришћанство не као свеукупно победничку силу, већ као једну, мада значајну, међу многим другим опцијама. Ово прилагођавање био је оштроуман чин, јер су њиме не само признате неизбежне и у основи непомирљиве разлике између кључних чланова популације у царству, већ су и предузети кораци да се они измешају кроз стварање услова за мирољубиву коегзистенцију.

